

**THE FEATURES OF THE MORPHOLOGICAL
AND SYNTAX SUB-COMPETENCIES FORMATION
AS THE COMPONENTS OF THE GRAMMAR COMPETENCE**

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ
ТА СИНТАКСИЧНОЇ СУБКОМПЕТЕНОСТЕЙ
ЯК СКЛАДНИКІВ ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ**

Liliia Ruskulis¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-28>

Abstract. The article emphasizes that learning grammar is the basis for awareness of the language integrity, its systematicity, the specifics of the lexical and grammatical classes of parts of speech, their distinguishing features and understanding of peculiarities of the syntactic language structure. The close connection of grammar with phonetics and vocabulary of the Ukrainian language has been clarified. The current Ukrainian language program has been analysed in order to determine the amount of information that pupils learn. The concept of "grammatical competence" has been studied and it has been determined as the level of mastering the grammatical system of language (morpheme word structure, types of morphemes, word formation methods, morphological and syntactic structure of the Ukrainian language), operation of terminological apparatus, systematic mastering of grammatical concepts and means of expression of grammatical categories on the basis of fundamental knowledge from all levels of the Ukrainian language, "sense" of grammatical form, ability to use the acquired grammatical knowledge in the process of speech activity. It has been found out that during the formation of the morphological sub-competence the main tasks are the following: developing a clear idea about the system of morphological groups of words, the syntactic function of words in word combinations and sentences; clarifying the composition of parts of speech, dividing them into independent and service parts, selection

---

¹ Doctor of Science in Pedagogics, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature,
V.O. Sukhomlinsky Mykolaiv National University, Ukraine

of exclamations in a special part of speech; awareness of the general meaning and grammatical categories of parts of speech; features of the use of parts of speech and of their grammatical categories in speech according to stylistic affiliation statement; ensuring of understanding of the word change forms and correct use of them to construct sentences and phrases. It has been proved that the formation of syntactic sub-competence involves learning information about the syntactic structure of the language, word combinations and sentences; separation of the main and dependent words, definition of sentence members; distinguishing sentences by structure, awareness of the main features of complex syntactic unit and laying the groundwork for learning punctuation. It is emphasized that the clarification of the linguistic foundations of teaching the school course of morphology and syntax makes it possible to single out general didactic and specific approaches, patterns, principles and methods of learning, in particular, to choose an effective system of exercises.

1. Вступ

Вектори сучасної освіти спрямовані на формування компетентного учня, який на належному рівні оволодів усіма мовними рівнями, вільно послуговується засобами української мови в усіх видах мовленнєвої діяльності. Саме засвоєння граматики закладає підґрунтя для усвідомлення цілісності мови, її системності, специфіки лексико-граматичних класів частин мови, їхніх розрізнявальних ознак й розуміння особливостей синтаксичної будови мови, бо, як наголошує Н. Сокаль, «лексико-граматичний підхід до слова, навіть на елементарному рівні початкової школи, вже впорядковує уявлення учнів про слово. Адже єдність узагальненого значення, спільність граматичних категорій і синтаксичних функцій дозволяє систематизувати слова, поділивши їх на різні частини мови» [28].

Під формуванням граматичної компетентності ми розуміємо рівень оволодіння граматичною системою мови (морфемна будова слів; види морфем, способи словотвору; морфологічна й синтаксична структура української мови); оперування термінологічним апаратом; системне оволодіння граматичними поняттями й засобами вираження граматичних категорій на основі ґрунтовних знань із усіх рівнів української мови; «чуття» граматичної форми; вміння

використовувати здобуті граматичні знання в процесі мовленнєвої діяльності [24, с. 8].

Глибоке вивчення лінгвістичних джерел репрезентує, що пріоритетне завдання граматики – організація та надання форми лексемам, поєднуючи їх згідно з нормами української мови в словосполучення й речення. Оволодіння законами граматики й граматичними правилами уможливило вільне й правильне висловлювання власних думок, доречне використання мовних засобів відповідно до ситуації мовлення [23; 24]. Граматичні засоби репрезентують спосіб мислення, відтворення й світосприйняття думки, а отже, як наголошують автори «Методики навчання української мови в середніх освітніх закладах» саме «граматика традиційно посіла центральне місце у шкільному курсі рідної мови, а матеріал мовної змістової лінії програми спрямований на засвоєння функцій граматичних одиниць як важливої передумови формування практичних умінь та навичок учнів у різних видах мовленнєвої діяльності» [15, с. 197]. Складниками граматичної компетентності є морфологічна та синтаксична субкомпетенції.

Мета студіювань – проаналізувати лінгвістичні основи засвоєння морфології та синтаксису учнями основної школи; з'ясувати специфічні лінгводидактичні засади з формування морфологічної та синтаксичної субкомпетенцій у складі граматичної компетентності.

Під час проведення наукових розвідок використано теоретичні методи: вивчення, аналіз і синтез лінгвістичних, педагогічних і лінгводидактичних джерел із досліджуваної проблеми; методи порівняльного аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, класифікації й систематизації; емпіричні – бесіди з учителями й учнями; спостереження за освітнім процесом, аналіз чинної програми та діючих підручників.

2. Лінгвістичні основи засвоєння морфології

Засвоєння морфології, яка, на думку І. Вихованця й К. Городенської, має відношення як до значенневих, так і до сполучуваних властивостей словоформ. Учені констатують, що «відмінність між морфологією і словотвором полягає в тому, що морфологічні одиниці-слова звичайно структурує флексія, а словотвірні явища – інші типи морфем (суфікси, префікси, постфікси тощо), <...> морфологічні значення у словоформах обов'язкові й регулярні, тоді як словотвірним значенням

така ознака не притаманна» [5]. Наведені факти свідчать, що морфологія, з одного боку, прилягає до словотвору, змістовою частиною якого є морфеми, а з іншого – до синтаксису, структура якого репрезентована реченнями й словосполученнями.

Виокремлення частин мови в лінгвістиці підпорядковано гомогенній (розподіл частин мови за одним критерієм) і гетерогенній (за кількома критеріями) класифікаціям. Традиційно виокремлено три критерії поділу слів на частини мови: лексико-семантичний, морфологічний і синтаксичний, однак і досі суперечливою є проблема їх ієрархії й прерогативного принципу [29, с. 75].

На відміну від нього, І. Вихованець, К. Городенська на перший план виводять семантичний критерій, що оперує семантичними чинниками, на основі яких сформовано морфологічні й синтаксичні ознаки слів. Учені розглядають його у трьох площинах:

- а) найменування, позначення об'єктів довкілля;
- б) лексичне значення слова;
- в) категорійне значення частин мови [5, с. 15].

В. Горпинич зазначає, що оскільки за допомогою значень суфіксів і флексій до певної частини мови не може бути віднесено низку слів, категоріальне значення яких створено на основі кореневої семантики (незмінювані слова, дієприкметники, дієприслівники, кількісні числівники, субстантивовані прикметники, питальні, заперечні, неозначені займенники), то семантичний принцип не є всеохопним. Морфологічний принцип є допоміжним і його використання характерне для класифікації слів, яким властиві флексії. І лише за допомогою синтаксичного принципу, ураховуючи синтаксичну функцію слова в реченні, а саме конкретну позицію слова в реченні, найповніше може бути здійснено поділ слів на частини мови. При цьому науковець наголошує, що «сучасна класифікація частин мови є наслідком компромісу між синтаксичним, семантичним і морфологічним принципами» [12, с. 23-24]. Таке ж бачення проблеми пропонує М. Плющ, уважаючи правомірним визначення першорядної ролі синтаксичного критерію, оскільки «синтаксична спеціалізація кожного лексико-граматичного класу зумовлює морфологічну організацію слів: системи морфологічних категорій, засобів вираження граматичних значень, системи словозміни, специфіку морфемної будови, а для похідних слів – і способів словотво-

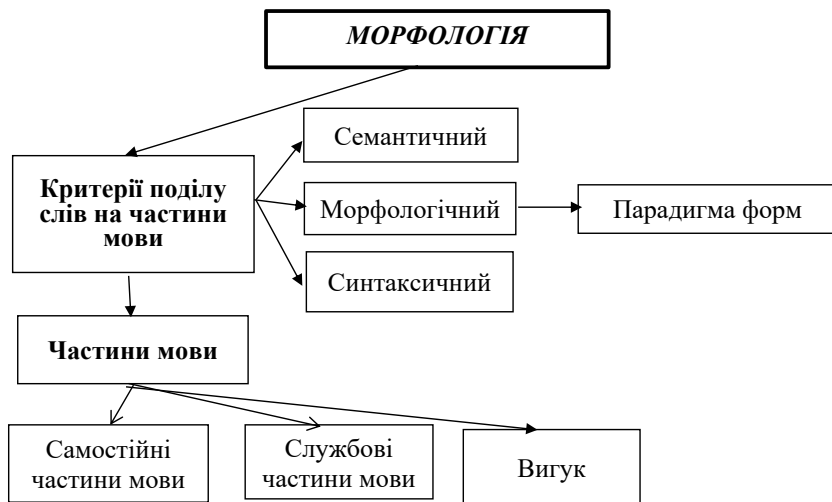
рення» [29, с. 76]. Ми беззаперечно приймаємо такі думки науковців і вважаємо за потрібне глибоке студювання всіх точок зору в сучасному мовознавстві.

Засвоюючи поняття «частини мови», учні усвідомлюють особливості морфологічного складу сучасної української літературної мови. Слова кожного класу представлено власною системою парадигм. У цьому ракурсі слушною є думка І. Вихованця, що «парадигми слів однієї частини мови виявляють однакову внутрішню організацію, однакове флексійне структурування типів відмінювання і дієвідмінювання, нерідко вирізняються однотипними акцентними і морфологічними характеристиками» [5, с. 40], а морфологічна парадигма загалом охоплює сукупність усіх форм граматичних значень конкретної лексеми, будучи тісно пов'язана з граматичними категоріями кожної частини мови.

Лінгвістичні основи морфології репрезентуємо за допомогою схеми 1.

Схема 1

**Лінгводидактичний аспект формування
морфологічної субкомпетентності**

Дослідження лінгводидактичних проблем навчання морфології представлено в розвідках Т. Биконь, Н. Білокінь, О. Біляєва, І. Кучеренко, Г. Лещенко, Л. Мамчур, С. Омельчука, М. Пентилюк, М. Плющ, Т. Симоненко та інших. Учені переконливо доводять, що морфологія як за обсягом, так і за роллю засвоєння найважливіших мовних понять, повинна зайняти одне з магістральних місць у шкільному курсі української мови.

Проведений аналіз лінгводидактичних джерел дає можливість констатувати, що формування морфологічної субкомпетентності (далі МСК) відбувається протягом таких етапів:

- початковий (пропедевтичний) (1-4 класи);
- систематичне навчання морфології (6-7 класи);
- перспективності й повторення вивченого на основі оволодіння знаннями із синтаксису (7-9 класи);
- функційно-прагматичний (10-11 (12) класи) [17; 24].

Чільними завданнями, на думку методистів [18; 20; 30], є вироблення чіткого уявлення про систему морфологічних груп слів, синтаксичну функцію слів у словосполученні й реченні; з'ясування складу частин мови, поділ їх на самостійні та службові, виділення вигуків в особливу частину мови; усвідомлення загального значення й граматичних категорій частин мови; особливостей уживання частин мови та їхніх граматичних категорій у мовленні відповідно до стилістичної належності висловлювання в процесі створення тексту певного стилю й типу мовлення (в усному й писемному мовленні); забезпечення розуміння форм словозміни й засвоєння правильного використання їх для побудови речень і словосполучень; ознайомлення зі словотворенням частин мови.

С. Омельчук окреслює низку морфологічних понять, розподіляючи їх на групи:

- 1) морфологічні одиниці: слово, словоформа;
- 2) лексико-граматичні класи слів (частини мови): самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), службові (прийменник, сполучник, частка) і вигук;
- 3) лексико-граматичні розряди (категорії) слів: іменники (назви істот і неістот; власні і загальні назви; абстрактні і конкретні назви; збірні іменники); прикметники (якісні, відносні, присвійні); числів-

ники (кількісні – на позначення цілого числа, дробові й збірні; порядкові); займенники (особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, неозначені, відносні, питальні, заперечні); дієслова (неозначена форма, особові й безособові дієслова, дієприкметник і дієприслівник); прислівники (способу дії, міри і ступеня дії, часу, місця, причини, мети); сполучники (сурядності й підрядності); частки (словотворчі, формотворчі, модальні); вигуки (емоційні, спонукальні, етикетні слова й вирази, звуконаслідувальні слова);

4) граматичне значення: загальне, або частиномовне (категоріальне значення предметності, ознаки, числа й кількості, процесуальності, стану) та часткове (у межах кожної частини мови);

5) граматична форма: синтетична, або проста й аналітична, або складена;

6) граматичні (морфологічні) категорії: класифікаційні (іменникова категорія роду; дієслівні категорії виду, часу, способу, стану) й словозмінні (іменникові категорії числа й відмінка; прикметникові категорії роду, числа, відмінка; дієслівні категорії особи, роду, числа) [18].

Н. Єрмак наголошує, що більшість граматичних понять є абстрактними, а їхні визначення не репрезентовані в діючих підручниках, тому можна констатувати той факт, що теми з морфології є одними з найбільш складних для засвоєння учнями [8, с. 76-82].

Важливим для формування МСК є урахування специфічних принципів навчання: вивчення частин мови у зв'язку з фонетикою, лексикою та іншими розділами; вивчення частин мови на синтаксичній основі; вивчення системи відмінювання частин мови і словотвору у зв'язку з орфографією; вивчення частин мови в поєднанні з розвитком мовлення [15; 22]. Учені-лінгводидакти наголошують на магістральній ролі засвоєння морфології на синтаксичній основі, що здійснюється з метою: диференціації певних морфологічних одиниць – спільнокореневих слів, що належать до різних частин мови або різних граматичних форм, омоформ одного слова чи різних слів, однозвучних слів та сполучень слів; установлення граматичних ознак незмінюваних слів; формування уявлення про певний розряд слів; запобігання низки помилок; пропедевтичного ознайомлення з синтаксичними конструкціями, компонентами яких є морфологічні форми в своїй типовій функції, формою кличного відмінка іменника в ролі звертання; засвоєння

особливостей уживання дієприкметникового та дієприслівникового зворотів, їхнього пунктуаційного оформлення [3; 15; 30]. Погоджуємося з думкою авторів «Практикуму з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах», що «запобігання помилок у процесі визначення частин мови і членів речення, уникнення помилок у випадках переходу слів з однієї частини мови в іншу відбувається під час здійснення характеристики частин мови за синтаксичною функцією» [22]. Урахування цих принципів допоможе уникнути труднощів під час формування МСК, до яких уналежнюємо: нерозрізнення понять «частина мови» і «член речення»; відмінювання іменників II відміни чоловічого роду; розпізнавання й відмінювання іменників мішаної групи I та II відмін; уживання невластивої українській мові складеної вищої та найвищої форм ступенів порівняння прикметників і прислівників; розмежування прикметників твердої та м'якої груп; відмінювання кількісних числівників; узгодження іменників із числівниками; вживання особових закінчень дієслів [22].

Формування МСК відбувається під час виконання морфологічних вправ та завдань, які Л. Варзацька розподіляє на два типи: I тип – установалення внутрішньопредметних – внутрішньопоняттєвих зв'язків (вид дієслів, час дієслова тощо); II тип – установалення внутрішньопредметних зовнішньопоняттєвих зв'язків (змінені форми слова, спільнокореневі слова тощо) [4].

О. Кульбабська, О. Кардашук розгорнуто репрезентують дві групи вправ:

I – аналітичні морфологічні вправи: знаходження морфем у будові слова, морфемний аналіз слова; морфологічний розбір слів, словоформ; визначення частин мови, роду, числа, відмінка, типу відмінювання, особи, дієвідміни тощо. Учені також наголошують на важливості дотримання принципу зв'язку морфологічних вправ із синтаксичними: виявлення зв'язків між словами в словосполученні, реченні й морфологічних засобів, які визначають ці зв'язки; встановлення морфологічних засобів у вираженні значень слова, його форм, словосполучень, речень;

II – синтаксичні морфологічні вправи: утворення морфологічних форм слів: змінювання за часами, числами, відмінками, родами, відмінами, особами тощо; побудова таблиць відмінювання, дієвідміню-

вання та ін.; утворення всіх можливих форм тієї чи тієї частини мови; вживання слів різних частин мови, а також слівформ у словосполученнях, реченнях, текстах, у тому числі й у вільному самостійному мовленні, у творах [14, с. 68-69]. Морфологічні вправи покликані забезпечити глибоке засвоєння теоретичного матеріалу, репрезентуючи лінгвістичну природу частин мови; навчити правильно вживати слова різних частин мови; ознайомити учнів із морфологічними нормами сучасної української літературної мови, тобто сприяти формуванню МСК учнів.

Серед специфічних прийомів у лінгводидактиці виокремлено:

- морфологічний розбір слова як частини мови (повний або частковий, усний або письмовий);
- розмежування аналогічних слів, постановка слова в потрібній формі;
- зіставлення граматичних форм;
- заміна одних форм іншими;
- спостереження над функціонуванням паралельних морфологічних форм;
- складання словосполучень і речень із певними формами слів;
- алгоритмізація, програмування, складання таблиць і заповнення готових таблиць і т. ін. [15; 30].

Морфологічний розбір – «визначення постійних і змінних ознак частини мови, синтаксичної ролі, з'ясування орфограм та функцій слова в реченні. За способом виконання – усний або письмовий, за використанням прийомів – розбір-міркування та розбір-судження» [15, с. 194]. Під час виконання морфологічного розбору слід дотримуватися такої схеми проведення його: частина мови; початкова форма для змінних частин мови; морфологічні ознаки, притаманні певній частині мови; синтаксична роль; орфограми (за наявності); функції слова в реченні або тексті [3, с. 164].

Результатом засвоєння морфології є сформованість мовних умінь, до яких С. Омельчук уналежнює:

- класифікаційні мовні вміння визначати граматичні ознаки самостійних і службових частин мови;
- розпізнавальні граматичні вміння відрізнити частини мови;
- морфолого-орфографічні вміння відмінювати іменні частини мови;

– морфолого-словотвірні вміння утворювати частини мови різними способами;

– продуктивні морфологічні та граматико-стилістичні вміння [17, с. 75].

У руслі нашого дослідження також доцільно наголосити на труднощах формування морфологічної субкомпетентності, до яких науковці уналежують: нерозрізнення понять «частина мови» і «член речення»; відмінювання іменників II відміни чоловічого роду; розпізнавання й відмінювання іменників мішаної групи I та II відмін; уживання невластивої українській мові складеної вищої та найвищої форм ступенів порівняння прикметників і прислівників; розмежування прикметників твердої та м'якої груп; відмінювання кількісних числівників; узгодження іменників із числівниками; вживання особових закінчень дієслів [22].

Лінгводидактичні основи формування МСК продемонструємо за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1

Лінгводидактичні основи формування МСК

Етапи навчання	Початковий, або пропедевтичний (1-4 класи); систематичне навчання морфології (6-7 класи); перспективності й повторення вивченого на основі оволодіння знаннями із синтаксису (7-9 класи); функційно-прагматичний (10-11 (12) класи)
Система понять	Морфологічні одиниці; лексико-граматичні класи слів; лексико-граматичні розряди (категорії) слів; граматичне значення; граматична форма; граматичні (морфологічні) категорії
Принципи навчання морфології	Вивчення частин мови у зв'язку з фонетикою, лексикою та іншими розділами; вивчення частин мови на синтаксичній основі; вивчення системи відмінювання частин мови й словотвору у зв'язку з орфографією; вивчення частин мови в поєднанні з розвитком мовлення
Специфічні прийоми навчання морфології	Морфологічний розбір слова як частини мови (повний або частковий, усний або письмовий), розмежування аналогічних слів, постановка слова в потрібній формі; зіставлення граматичних форм; заміна одних форм іншими; спостереження над функціонуванням паралельних морфологічних форм; складання словосполучень і речень із певними формами слів; алгоритмізація, програмування, складання таблиць і заповнення готових таблиць

4. Теоретичні розвідки синтаксису сучасної української літературної мови

У системі граматики української мови центральне місце синтаксису, що «вивчає будову словосполучень і речень, процеси породження мовлення: зв'язки слів, словоформ у словосполученні й у реченні та зв'язки і порядок частин тексту» [29, с. 311]. Його осмислення, за дослідженнями О. Караман, дає змогу простежити тісний зв'язок мови з мисленням людини (мова є засобом формування, формулювання, вираження й повідомлення думки й різних почуттів), мови й мовлення («мови в роботі») [13, с. 25]. С. Дорошенко переконує, що синтаксис протиставлено морфології, оскільки слова, що згруповані в частини мови, формуючи граматичні форми, вступають у синтаксичні зв'язки, диктуючи «синтаксису той чи той їх морфологічний вибір» [6, с. 229]. Автори підручника «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» наголошують, що «визначення предмета синтаксису як одного з двох розділів граматики неможливе без визначення предмета другого – морфології, <...> за передумову визначення предметів морфології і синтаксису можна було б прийняти загальне визначення предмета граматики» [28, с. 8]. Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, І. Слинько акцентують увагу, що синтаксис, будучи суміжним із морфологією, також тісно пов'язаний з іншими мовними розділами: з лексикою, оскільки семантична структура речення залежить від лексичного складу, а значення слова можна повністю розкрити лише в реченні; з фонетикою, зокрема особливості наголосу, інтонації [26, с. 17]. Це дає підстави стверджувати, що синтаксис є завершальною ланкою загальної мовної структури, об'єднуючи всі мовні рівні, а утворене за законами фонетики слово з його лексичним значенням, морфемною структурою й системою парадигм вступає у зв'язки з іншими словами й продукує словосполучення, речення, текст.

Предметом синтаксису, за визначенням К. Шульжука, є система синтаксичних одиниць, їхня структура й семантика, синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, а об'єктом – мінімальні синтаксичні одиниці [32, с. 8], до яких уналежнено:

– *словоформу* (член речення) – мінімальну синтаксичну одиницю, компонент, що бере участь в організації словосполучення й речення;

– *словосполучення*, що займає вищий ступінь у порівнянні зі словоформою, не виступає самостійною одиницею спілкування й у складі речення виражає синтаксичні відношення;

– *речення* – основна граматична структура, в якій відбувається творення думки й здійснюється мовленнєве взаєморозуміння між людьми;

– *складне синтаксичне ціле* (текст), у якому узгоджуються смисловий зв'язок і синтаксична організація [1; 6].

Вони, будучи взаємопов'язаними й узаємозумовленими, є компонентами частин мови та їхніх форм, досліджуються у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному аспектах.

Об'єктом синтаксису є специфіка формальної структури речення, формальні способи творення речень за допомогою слів і словосполучень, граматичні особливості слів і словосполучень, використані в реченні [28, с. 9]. Компоненти синтаксичних одиниць у процесі мовлення вступають у синтаксичні зв'язки (сурядний, підрядний, безсполучниковий), що виражають відношення (предикативні й непередикативні) між предметами і явищами дійсності. Основа двоскладного речення – предикативний зв'язок – існує між підметом і присудком, формує структурну канву простого речення, виражає ствердження або заперечення певного факту [1, с. 7] й характеризується такими ознаками: двобічність (узаємозалежність підмета й присудка); передбачуваність (підмет і присудок перебувають у відношеннях узаємозгодження); обов'язковість (форми присудка вимагають підмета у формі називного відмінка); закритість (одноразове використання предиката іншого зв'язку); координація (взаємозалежність підмета й присудка) [32, с. 20-21]. Предикативний зв'язок може бути реалізований у синтаксичних формах:

- 1) координації (узаємозумовлення підмета й присудка);
- 2) співположення (однакові граматичні форми виявляють синтаксичний статус у реченні);
- 3) узаємовияву (вияв синтаксичної функції словоформи відповідно до зайнятої позиції) [9, с. 16].
- 4) непередикативні відношення виникають між другорядними членами речення (частинами словосполучень) й поділені на:

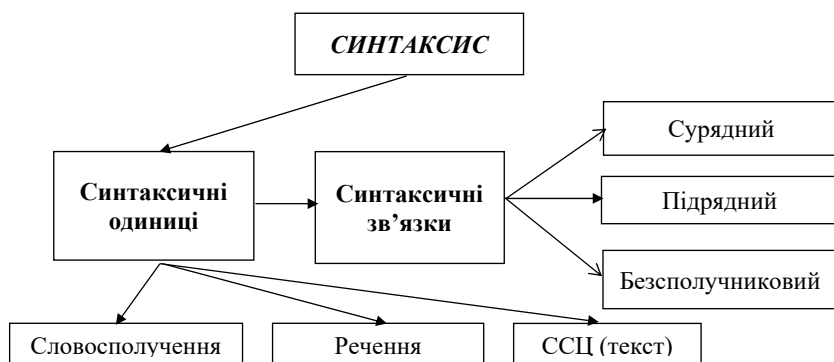
- 5) атрибутивні (встановлені між двома компонентами словосполучення);
- 6) об'єктні (виражають залежність предмета від дій);
- 7) обставинні (вказують на залежність обставин місця, часу, причини тощо від присудка) [26, с. 24].

Опанування теоретичних основ синтаксису української мови переконує учня в взаємозалежності всіх мовних рівнів: важливість аналізу слова в системі речення, вивчення морфології на синтаксичній, а синтаксису на морфологічній основі.

Лінгвістичні основи синтаксису подаємо за допомогою схеми 2.

Схема 2

Лінгвістичні основи навчання синтаксису

5. Методичне підґрунтя формування синтаксичної субкомпетентності

Лінгводидактичні основи навчання синтаксису репрезентовано в студіюваннях О. Біляєва, Н. Голуб, О. Горошкіної, В. Горяного, Н. Дикої, Т. Донченко, С. Ермоленко, С. Карамана, Л. Мацько, А. Нікітіної, В. Новосьолової, С. Омельчука, М. Пентилюк, Р. Христіанінової, Г. Шелехової та інших. Нам імпонує думка В. Новосьолової про те, що синтаксису української мови належить одне з чільних місць, «оскільки він є організуючим центром граматики, у якому найповніше

виявляється функціональна значущість мовних одиниць, участь їх у досягненні комунікативної мети» [16].

Формування синтаксичної субкомпетентності (*далі ССК – Л. Р.*) проходить такі етапи: початковий (1-4 класи); пропедевтичний (5 клас: «Відомості з синтаксису і пунктуації»); поглиблене вивчення синтаксису в процесі засвоєння морфології (5-7 класи); систематичний курс синтаксису (7-9 класи); удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів старшої школи на основі узагальнення відомостей про синтаксис української мови (10-11 (12) класи) [4; 11; 15; 22]. Учні засвоюють відомості про синтаксичну будову мови, вчать розрізняти словосполучення й речення; виокремлювати головне й залежне слово, визначати члени речення; розрізняти речення за будовою, усвідомлюючи головні ознаки складного синтаксичного цілого й закладаючи підґрунтя для засвоєння пунктуації [3; 15]. Успішне оволодіння цими знаннями сприятиме уникненню труднощів у процесі формування ССК: сплутування поняття «член речення» і «частина мови»; нерозрізнення омонімічних форм називного й знахідного відмінків, результатом чого є неправильна кваліфікація членів речення; нерозрізнення складних речень, питання про засоби зв'язку між частинами складного речення; характеристика ускладнених речень, правила оформлення прямої мови [22, с. 153].

У роботі з формування ССК Л. Шевцова визначає кілька напрямів: практичні спостереження за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; побудова різних за кількісною і якісною характеристикою речень за поданим зразком та схемою;

- 1) формування уявлень про одиниці синтаксису;
- 2) засвоєння структури речення й найважливіших синтаксичних понять;
- 3) поглиблення знань і вмінь із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем;
- 4) формування вміння у власному мовленні використовувати різні речення за метою висловлювання, інтонацією тощо;
- 5) застосування набутих знань і умінь під час розвитку комутативних умінь [31, с. 17].

Уважаємо за потрібне виокремлення ще одного напряму – робота з синтаксичними одиницями під час вивчення стилів мовлення.

Магістральною метою навчання синтаксису, на думку В. Новосолової, є озброєння здобувачів освіти знаннями про синтаксичну систему української мови; формування чільних синтаксичних понять та умінь визначати їхнє граматичне значення та функції в реченні; створення речень різних типів; збагачення синтаксичних конструкцій у власному мовленні [16].

Успішному формуванню ССК сприятиме врахування системи специфічних принципів, до яких учені уналежують: вивчення мови в єдності форми, змісту і функціонування в мовленні; навчання синтаксису в взаємозв'язку з пунктуацією й інтонацією; навчання синтаксису в поєднанні з розвитком мовлення; текстотворчості; вивчення мови в міжрівневих, внутрірівневих і міжпредметних зв'язках [3; 11; 21].

В. Сидоренко наголошує на виокремленні таких специфічних принципів навчання синтаксису:

– *принцип навчання синтаксису в кореляційному міжрівневому взаємозв'язку із морфологією, лексикою, фонетикою, стилістикою* (на синтаксичному рівні виявляється синтез вимірів функціонування всіх мовних одиниць та їхні граматичні особливості);

– *принцип навчання синтаксису у внутрішньорівневому взаємозв'язку з пунктуацією та інтонацією* (володіння вміннями й навичками інтонувати різні за структурою, метою висловлення, емоційним забарвленням речення, членувати речення відповідно до комунікативного наміру, доречно користуватися логічним наголосом тощо);

– *принцип навчання синтаксису в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення* (реалізація мовленнєвої змістової лінії програми);

– *принцип текстотворчості або текстоцентризму* (вивчення синтаксичних одиниць на текстовій основі) [25]. Слід наголосити на важливості принципу навчання синтаксису на морфологічній основі, особливості якого ми з'ясували, аналізуючи процес формування МСК.

Успіх формування ССК залежить від вибору системи вправ. Учені пропонують різні підходи до їх класифікації. Зокрема, Т. Гнаткович: *аналітичні вправи*, що ґрунтуються на аналітико-дослідницькому розумінні синтаксичного матеріалу й передбачають виконання комплексних узагальнених завдань із синтаксичними одиницями; *про-*

дуктивно-репродуктивні, які мають на меті здійснення аналізу, корекції і трансформації синтаксичних одиниць; *творчо-конструктивні* – це виконання завдань на доповнення або побудову власних висловлювань із використанням певних синтаксичних одиниць [10, с. 20].

Н. Дика орієнтує на використання *мотиваційно-орієнтувальних вправ* (уміння визначати те чи те лінгвістичне поняття; *когнітивно-діяльнісних*: рецептивні (сприймання, усвідомлення й фіксування в пам'яті отриманої інформації, групування лінгвістичних понять за певними ознаками); репродуктивні (відтворення вивченого, добір лінгвістичного поняття за певними критеріями); продуктивні (творче застосування знань й використання їх у певній мовленнєвій ситуації); *оцінно-контрольних* (перевірка правильності визначень лінгвістичних понять, оцінювання) [7, с. 38-39]. Однак вчителю слід добирати ті типи й види вправи, які забезпечать ефективне засвоєння синтаксичного матеріалу конкретної теми й у конкретному класі.

У руслі нашої розвідки звертаємо увагу на важливість вибору прийомів навчання синтаксису: аналіз словосполучень; поширення й скорочення різних видів речень; заміна одних синтаксичних одиниць іншими; перебудова синтаксичних конструкцій; складання речень за опорними словами (схемами); редагування речень; повний/ частковий синтаксичний розбір речення (тексту); синтаксичний розбір із використанням графічних символів; синтаксично-стилістичний аналіз синтаксичних одиниць; складання синтаксичних конструкцій за схемами; спостереження над інтонацією в реченні, ритмомелодикою синтаксичних конструкцій, редагування речень тощо [15; 22; 25].

Уважаємо за необхідне зацентувати на труднощах формування синтаксичної субкомпетентності, а саме: сплутування поняття «член речення» і «частина мови»; нерозрізнення омонімічних форм називного й знахідного відмінків, результатом чого є неправильна кваліфікація членів речення; нерозрізнення складних речень, питання про засоби зв'язку між частинами складного речення; характеристика ускладнених речень, правила оформлення прямої мови [2; 15].

Лінгводидактичні засади формування ССК узагальнено в таблиці 2.

Лінгводидактичні основи формування ССК

Етапи навчання	Початковий (1-4 класи); пропедевтичний (5 клас); поглиблене вивчення синтаксису в процесі засвоєння морфології (5-7 класи); систематичний курс синтаксису (7-9 класи); вдосконалення комунікативних умінь і навичок учнів старшої школи на основі узагальнення відомостей про синтаксис української мови (10-11 (12) класи)
Система понять	Словосполучення, головне і залежне слово, речення, головні члени речення, другорядні члени речення, порядок слів у реченні, просте речення, однорідні члени речення, звертання, вставні слова, відокремлені члени речення, складне речення, види складних речень, речення з прямою і непрямою мовою, складне синтаксичне ціле
Принципи навчання синтаксису	Навчання мови в єдності форми, змісту й функціонування в мовленні; вивчення мови в міжрівневих, внутрірівневих і міжпредметних зв'язках; навчання синтаксису в взаємозв'язку з пунктуацією й інтонацією; навчання синтаксису в поєднанні з розвитком мовлення; текстотворчості й текстоцентризму
Специфічні прийоми навчання синтаксису	Аналіз словосполучень; поширення й скорочення різних видів речень; заміна одних синтаксичних одиниць іншими; перебудова синтаксичних конструкцій; складання речень за опорними словами або схемами; редагування речень; повний або частковий синтаксичний розбір речення (тексту); синтаксичний розбір із використанням графічних символів; складання синтаксичних конструкцій за схемами; синтаксично-стилістичний аналіз синтаксичних одиниць; спостереження над логічною інтонацією в реченні, ритмомелодикою синтаксичних конструкцій

5. Висновки

1. Проведене студіювання дозволяє стверджувати, що складниками граматичної компетентності є морфологічна та синтаксична субкомпетентності.

2. Пріоритетним завданням навчання морфології є вироблення чіткого уявлення про систему морфологічних груп слів, синтаксичну функцію слів у словосполученні й реченні; з'ясування складу частин мови, поділ їх на самостійні та службові, виділення вигуків в особливу частину мови, відповідно синтаксису – засвоєння знань про синтаксичну систему української мови; формування синтаксичних понять та

вмінь визначати їхнє граматичне значення й функції в реченні; створення речень різних типів; збагачення синтаксичних конструкцій у власному мовленні

3. З'ясування лінгвістичних основ навчання шкільного курсу морфології дозволяє виокремити специфічні принципи навчання (вивчення частин мови у зв'язку з фонетикою, лексикою та іншими розділами; вивчення частин мови на синтаксичній основі; вивчення системи відмінювання частин мови й словотвору у зв'язку з орфографією; вивчення частин мови в поєднанні з розвитком мовлення) й прийоми формування морфологічної субкомпетентності (морфологічний розбір слова як частини мови (повний або частковий, усний або письмовий), розмежування аналогічних слів, постановка слова в потрібній формі; зіставлення граматичних форм; заміна одних форм іншими; спостереження над функціонуванням паралельних морфологічних форм; складання словосполучень і речень із певними формами слів; алгоритмізація, програмування, складання таблиць і заповнення готових таблиць).

4. Аналіз інформаційного обсягу шкільного курсу синтаксису уможливило виокремити специфічні принципи (навчання синтаксису в кореляційному міжрівневому взаємозв'язку із морфологією, лексикою, фонетикою, стилістикою; навчання синтаксису у внутрішньорівневому взаємозв'язку з пунктуацією та інтонацією; навчання синтаксису в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення; текстотворчості або текстоцентризму) та прийоми (аналіз словосполучень; поширення й скорочення різних видів речень; заміна одних синтаксичних одиниць іншими; перебудова синтаксичних конструкцій; складання речень за опорними словами або схемами; редагування речень; повний або частковий синтаксичний розбір речення (тексту); синтаксичний розбір із використанням графічних символів; складання синтаксичних конструкцій за схемами; синтаксично-стилістичний аналіз синтаксичних одиниць; спостереження над логічною інтонацією в реченні, ритмомелодикою синтаксичних конструкцій), схарактеризувати різні класифікації вправ для успішного формування синтаксичної субкомпетентності.

У перспективі плануємо розробку системи вправ із метою ефективного формування морфологічної та синтаксичної субкомпетентностей

на основі прецедентних текстів з урахуванням загальнодидактичних і специфічних принципів, методів і прийомів навчання з використанням інформаційно-комунікаційного супроводу (теги хмар, інфографіка, меми та ін.).

Список літератури:

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2005. 270 с.
2. Беляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентилок М. І. та ін. Методика вивчення української мови в школі: посіб. для вчителів. Київ : Рад. школа, 1987. 364 с.
3. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
4. Варзацька Л. Формування морфологічної компетентності учнів 5-7 класів на уроках української мови : метод. посіб. Київ : Навчальна книга – Богдан, 2018. 168 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. Київ : Рад. школа, 1982. 208 с.
6. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 288 с.
7. Дика Н. М. Робота з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями: вивчення складнопідрядного речення. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 5-6 (50-51). С. 37–42.
8. Єрмак Н. Формування текстотворчих умінь учнів 5-8 класів на основі лінгводидактичного аналізу. *Молодий вчений*. 2018. № 7 (59). С. 76–82.
9. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови: теоретико-прикладний аспект. Brno: Masarykova univerzita. 2013. 224 с.
10. Гнаткович Т.Д. Формування мовної компетентності учнів основної школи у процесі вивчення синтаксису української мови: дис.... канд. пед. н: 13.00.02. Херсон, 2011. 327 с.
11. Голуб Н., Галаєвська Л. Навчання синтаксису на уроках української мови у 8-9 класах: метод. посіб. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 128 с.
12. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підруч. для студ. вищих навч. закл. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 336 с. (Альма-матер).
13. Караман О. Підготовка студентів до викладання синтаксису в профільній школі. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 5. С. 24–27.
14. Кульбабська О.В., Кардашук О.В. Крок у професію. Методика викладання української мови [Текст]: навч. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2017. 256 с.
15. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підр. для студ. філол. факул. університетів / кол. авт. за ред. М. І. Пентилок. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.

16. Новосьолова В. Вивчення синтаксису у 8-9 класах на засадах комунікативно-діяльнісного підходу. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/185263444.pdf>

17. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія. Київ : Генеза, 2014. 368 с.

18. Омельчук С. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/22175/1/Omelchuk.pdf>.

19. Плиско К. М. Організація навчання синтаксису в середній школі: посіб. для вчителя. Київ : Рад. школа. 1993. 135 с.

20. Плиско К. Теорія і методика навчання української мови в середній школі. Харків : ХДПУ, 2001. 115 с.

21. Плющ М. Я. Граматика української мови: у 2 ч.: підручник. Київ : Вища шк., 2005. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. 286 с.

22. Практикум з методики навчання української мови / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 302 с.

23. Рускуліс Л. Формування предметних компетентностей учнів на концептуальних засадах Нової української школи (засобами уроків української мови): монографія. Миколаїв : СПД Румянцева, 2022. 144 с.

24. Рускуліс Л. Методика навчання української мови у схемах, таблицях, коментарях: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2022.

25. Сидоренко В. Лінгводидактичні засади навчання синтаксису й пунктуації української мови учнів 8-9 класів в умовах оновленої освітньої парадигми. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 1. С. 7–19.

26. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посібник. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.

27. Сокаль М. Про методичні орієнтири в опрацюванні граматичного матеріалу. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/2284>.

28. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. 583 с.

29. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Вища шк., 2000. 430 с.

30. Цоуфал Л. Лінгводидактичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі. Філологічні студії. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 155–162.

31. Шевцова Л. С. Використання синтаксичного матеріалу в процесі розвитку зв'язного мовлення. *Педагогічна Житомирщина*. 2010. № 5-6. С. 16–18.

32. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с. (Альма-матер).

References:

1. Bevzenko S. P., Lytvyn L. P., Semerenko H. V. Suchasna ukrainska mova. Syntaksys: navch. posib. Kyiv: Vyshcha shkola, 2005. 270 s. [in Ukrainian].

2. Bieliaiev O. M., Melnychaiko V. Ya., Pentyliuk M. I. ta in. *Metodyka vyvchennia ukrainskoi movy v shkoli: posib. dlia vchyteliv*. Kyiv: Rad. shkola, 1987. 364 s. [in Ukrainian].
3. Biliaiev O. M. *Linhvodydaktyka ridnoi movy: navch.-metod. posib*. Kyiv: Heneza, 2005. 180 s. [in Ukrainian].
4. Varzatska L. *Formuvannia morfolohichnoi kompetentnosti uchniv 5-7 klasiv na urokakh ukrainskoi movy: metod. posib*. Kyiv: Navchalna knyha – Bohdan, 2018. 168 s. [in Ukrainian].
5. Vykhoanets I. R., Horodenska K. H. *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: Akadem. hramatyka ukr. movy / za red. I. Vykhovantsia*. Kyiv: Pulsary, 2004. 400 s. [in Ukrainian].
6. Doroshenko S. I. *Zahalne movoznavstvo: navch. posib*. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury, 2006. 288 s. [in Ukrainian].
7. Dyka N. M. *Robota z uchniamy starshoi shkoly nad linhvystychnymy poniattiamy: vyvchennia skladno-pidriadnogo rechennia. Pedahohichni protses: teoriia i praktyka*. 2015. № 5-6 (50-51). S. 37-42. [in Ukrainian].
8. Yermak N. V. *Formuvannia tekstotvorchykh umin uchniv 5-8 klasiv na osnovi linhvodydaktychnoho analizu. Molodyi vchenyi*. 2018. № 7 (59). S. 76-82. [in Ukrainian].
9. Zahnitko A., Myronova H. *Syntaksys ukrainskoi movy. Teoretyko-prykladnyi aspekt*. Brno: Masarykova univerzita, 2013. 224 s. [in Ukrainian].
10. Hnatkovych T. D. *Formuvannia movnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi shkoly u protsehi vyvchennia syntaksysu ukrainskoi movy: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02*. Kherson, 2011. 327 s. [in Ukrainian].
11. Holub N., Halaievska L. *Navchannia syntaksysu na urokakh ukrainskoi movy u 8-9 klasakh: metod. posib*. Kyiv: TOV «KONVI PRINT», 2018. 128 s. [in Ukrainian].
12. Horpynych V. O. *Morfolohiia ukrainskoi movy: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl.* Kyiv: VTs «Akademiiia», 2004. 336 s. (Alma-mater). [in Ukrainian].
13. Karaman O. *Pidhotovka studentiv do vykladannia syntaksysu v profilnii shkoli. Ukrainska mova i literatura v shkolakh Ukrainy*. 2015. № 5. S. 24-27. [in Ukrainian].
14. Kulbabska O. V., Kardashchuk O. V. *Krok u profesiiu. Metodyka vykladannia ukrainskoi movy [Tekst]: navch. posib*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2017. 256 s. [in Ukrainian].
15. *Metodyka navchannia ukraïnskoyi movy v serednix osvïtnix zakladax: pidruchnyk dlya studentiv filologichnykh fakultetiv Ukrainy / kolektyv avtoriv za red. Pentylyuk, M. (2004)*. Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
16. Novosolova V. *Vyvchennia syntaksysu u 8-9 klasakh na zasadakh komunikativno-dialnysnogo pidkhdou*. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/185263444.pdf>. [in Ukrainian].
17. Omelchuk, S. (2014). *Navchannia morfolohii ukrainskoi movy na zasadakh doslidnytskoho pidkhdou: teoriia i praktyka* [Teaching the morphology of the Ukrainian language on the basis of a research approach: theory and practice]. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

18. Omelchuk S. Formuvannia hramatychnykh poniat z morfolohii ukrain-skoi movy v uchniv osnovnoi shkoly. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bit-stream/123456789/22175/1/Omelchuk.pdf>. [in Ukrainian].

19. Plysko K. M. Orhanizatsiia navchannia syntaksysu v serednii shkoli: posib. dlia vchytelia. Kyiv: Rad. shkola. 1993. 135 s. [in Ukrainian].

20. Plysko K. Teoriia i metodyka navchannia ukraïnskoi movy v serednii shkoli. Kharkiv: KhDPU, 2001. 115 s. [in Ukrainian].

21. Pliushch M. Ya. Hramatyka ukraïnskoi movy: u 2 ch.: pidr. K.: Vyshcha shkola, 2005. Ch. 1. Morfemika. Slovo tvir. Morfolohiia. 286 s. [in Ukrainian].

22. Praktykum z metodyky navchannia ukraïnskoi movy v zahalnoosvitnykh zakladakh: modulnyi kurs: posib. dlia stud. ped. universytetiv ta instytutiv / kol. avt. za red. M. I. Pentyliuk. Kyiv: Lenvit, 2011. 366 s. [in Ukrainian].

23. Ruskulis, L. (2022). *Metodyka navchannia ukraïnskoi movy u skhemakh, tablytsiakh, rysunkakh ta komentariakh* [Methods of teaching the Ukrainian language in diagrams, tables, drawings and comments]. Mykolaiv – Odesa: Vydavnytstvo TOV Leradruk [in Ukrainian].

24. Ruskulis L. Formuvannia predmetnykh kompetentnosti uchniv na kontseptualnykh zasadakh Novoi ukraïnskoi shkoly (zasobamy urokiv ukraïnskoi movy): monohrafiia. Mykolaiv: SPD Rumiantseva, 2022. 144 s. [in Ukrainian].

25. Sydorenko V. Lihvodydaktychni zasady navchannia syntaksysu y punktuatsii ukraïnskoi movy uchniv 8-9 klasiv v umovakh onovlenoi osvithoi paradyhmy. *Ukraiïnska mova i literatura v shkoli*. 2015. № 1. S. 7-19. [in Ukrainian].

26. Slynko I. I., Huivaniuk N. V., Kobylanska M. F. Syntaksys suchasnoi ukraïnskoi movy: Problemy pytannia: navch. posib. Kyiv: Vyshcha shkola, 1994. 670 s. [in Ukrainian].

27. Sokal, M. Pro metodychni oriientyry v opratsiuvanni hramatychnoho materialu [About methodological guidelines in processing of grammatical material]. Retrieved from <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/2284> [in Ukrainian].

28. Suchasna ukraïnska literaturna mova. Morfolohiia / za zag. red. akad. AN URSS Bilodida, I. (1969). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

29. Suchasna ukraïnska literaturna mova: pidruchnyk / za red. M. Ya. Plyushch. (2000). 2-ge vyd., pererob. i dopov. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].

30. Tsoufal, L. S. (2011). Lihvodydaktychni zasady navchannia morfolohii v zahalnoosvitnii shkoli [Linguodidactic principles of teaching morphology in secondary school]. *Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Filolohichni studii*, 4, 155-162 [in Ukrainian].

31. Shevtsova L. S. Vykorystannia syntaksychnoho materialu v protsesi rozvytku zviaznoho movlennia. *Pedahohichna Zhytomyrshchyna*. 2010. № 5-6. S. 16 [in Ukrainian].

32. Shulzhuk K. F. Syntaksys ukraïnskoi movy: pidruch. Kyiv: Vydavnychy tsentr «Akademii», 2004. 408 s. (Alma-mater) [in Ukrainian].